

QARAQALPAQ ETNONIMLERI HÁM OLARDIŇ TÜRKIY XALIQLARDAĞI PARALLELLERI

Sherniyazov R.X.

Berdaq atındaǵı QMU Tariyx fakulteti "Arxeologiya" kafedrası assistenti (PhD)

Derlik barlıq türkii xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaqlardıń da óz aldına bir xalıq sıpatında qalıplesiwı áyyemgi dáwir hám orta ásirlerdegi jámiyetlik-siyasiy hám etnomádeniy processlerdiń jemisi bolıp, bul processler bir neshe basqıshtı óz ishine aladı. Rawajlanǵan orta ásirlerde «qarabórikli», XVI ásirde «qaraqalpaq» (parıssha «siyaxkulahiyan», slavyansha «chernıe klobuki») kórinislerinde jazba dereklerde tilge alınǵan. Qaraqalpaq xalıqınıń XIX ásir aqırı – XX ásir baslarındaǵı ruw-qáwimlik dúzilisininen kelip shıǵatuǵın bolsaq, bul xalıqtıń etnikalıq qalıplesiwı Oraylıq Aziyada bolıp ótken tariyxıy waqıyalar menen tıǵız baylanıslı ekenligi kózge taslanadı. Qaraqalpaqlardıń áyyemgi xalıq ekenligi Qaraw úy (otaw) hám atqa, arbaǵa baylanıslı tańbalarında kórinedi[1., 5].

XIX ásirde aqırı – XX ásir baslarında Tómen Ámiwdárya – Xorezm oazisi qaraqalpaqlarınıń ózine tán qáwim-ruwlıq sisteması bolǵan hám qaraqalpaqlardıń barlıq ruwları tómendegishe eki toparǵa bólingen:

2 «arıs» (sózbe-sóz mánisi «arbanıń óǵı»): 1) «on tórt urıw arıs», 2) Qońırat arıs. XIX ásirde ekinshi yarımında hár eki arıstıńda Tómen Ámiwdáryada ózlerine tiyisli aymaqları bolǵan. Al qaraqalpaqlardıń Qońırat arısı toparınıń wákılleri bolsa on tórt urıw arısı qáwimi wákılleri jasaytuǵın aymaqlardı úsh tárepten qorshap turatuǵın aymaqlarda jaylasıp, olar jasaytuǵın awıllar Ámiwdáryanıń arqa deltası hám Aralboyı aymaqların óz ishine alǵan. Hár eki arıs óz gezeginde 2 bólimnen ibarat bolǵan: on tórt urıw arısı toparı eki «qos» (awqamlas) qáwimnen: 1) qıtay-qıpshaq, 2) keneges-mańǵıt qáwiminen, al Qońırat arısı toparı bolsa eki bólimnen: 1) shúllik, 2) jawıńırnan ibarat bolǵan.

Shúllik hám jawıńır arıs qońırat toparı qáwim-urıwları birlespesiniń óz aldına bólimlerin qurasa, qıtay, qıpshaq, keneges hám mańǵıtlar bolsa arıs on-tórt urıw toparınıń quramındaǵı 4 iri qáwim bolǵan. Olardıń hár biri óziniń tariyxıy dástúrlerine, óz shejiresi hám ápsanawiy ata-babalarına, tamǵası hám jawınger uranlarına iye bolǵan. Qaraqalpaqlardıń bul qos (awqamlas) qáwimlerge bóliniwı tómendegishe túsindiriledi: jaqın tuwısqanlıq qatnaslardıń bar bolıwı (ulıwma ata-babalar – «bir áta perzentleri» túsiniǵı). Bunnan kórinip turǵanıday, qaraqalpaqlardıń qos qáwimleri tereń sociallıq hám tariyxıy tamirlarǵa iye bolǵan [2., 38.].

Qáwim hám ruwlardıń bunday bóliniwı tek ǵana qaraqalpaqlarǵa tán bolmay, türkii xalıqlardıń kópshiliginde, atap aytqanda, Oraylıq Aziya túrkiyleri – qazaq, ózbek, qırǵız hám túrkmenlerde de bar bolǵan. Ásirese, qaraqalpaqlardıń awqamlas (qos) ruw sisteması sońǵı orta ásirlerde Xorezm oazisi, atap aytqanda, Tómengi Ámiwdárya ózbek ruwlarında bolǵan 4 awqamlas ruw: «qıyat – qońırat», «uyǵır – nayman», «qańlı – qıpshaq» hám «nókis – mańǵıt» toparları [3., 329.] menen jaqın uqsaslıqqa iye bolǵan. Ekinshi tárepten, qaraqalpaqlardıń «qıtay – qıpshaq» (qıtay – qıpshaq) qáwimler birlespesi noǵaylardıń iri qıpshaq ruwınıń bir tarmaǵı bolǵan «qıtay – qıpshaq»qa júdá jaqın keledi [4., 50.]. Sonıń menen birge, qırǵızlardıń bir ruwınıń «qıtay – qıpshaq» dep atalıwı da [5., 131.] bul dástúrdeń ádewir keń tarqalǵanın kórsetedi.

Qıtay (qıtay) qáwimi: Qıtay qáwimi tómendegishe 12 ruwdan ibarat: 1) bes-sarı; 2) beksiyiq; 3) qaz-ayaqlı; 4) qayshılı; 5) anna; 6) quyn; 7) ayteke; 8) sherwshi; 9) aralbay; 10) mánjiwli (manjuguli); 11) boqlı-qıtay; 12) qırq [2., 39.]. Qaraqalpaqlar arasında etnografıyalıq maǵlıwmatlar jıynaǵan T. A. Jdankonıń jazıwınsha, qıtay qáwimi tómendegishe 5 toparǵa birlesken: 1) qayshılı hám qaz-ayaqlı; 2) qırq – boqlı-qıtay – mánjiwli; 3) bes-sarı – beksiyiq; 4) aralbay; 5) ayteke – sherwshi, anna – quyn [2., 40.].

Qıtay urıwı ózbeklerdiń quramında da ushırasıp, «qıtay» kórinisinde XVI ásirge tiyisli «92 bawlı ózbek urıwları» shejiresinde gezlesedi [6., 165-176.]. Qaraqalpaqlardıń qıtay qáwimine tiyisli urıwlardıń ádewir bólegi ózbek urıwlarınıń quramında da tilge alınǵan. Mısalı «beksiyiq» urıwı – «begisi», «bek», «begler» sıyaqlı etnonimler menen uqsaslıqqa iye bolsa, «qaz-ayaqlı» – «qaz-ayaqlı», «qaz-oyoqlı» formaları Qashqadárya wálayatı Shıraqshı rayonu ózbek «qıpshaq-saroy»larınń quramında tarmaq urıw, Nurota ózbekleriniń túrkmen-júz urıwınıń iri bir tarmaǵı sıpatında gezlesedi [7., 378.]. Qaraqalpaq qıtaylarınń «qayshılı» urıwı ózbeklerdiń «qayshılı» urıwı menen bir negizden. Mısalı, ózbek qońıratlarınıń «vaqtamǵalı» tarmaq urıwınıń biri «qayshılı» dep atalsa, Joqarı Qashqadárya keneges urıwınıń bir tarmaǵı da usınday at penen júritiledi [7., 352.]. Qaraqalpaqlardıń qıtay qáwiminiń «qırq» urıwı menen baylanıslı bir qatar ańızlar saqlanıp qalǵan. Ańızlardıń birinde aytıwınsha, bul urıw wákılleri noǵaylar hókimranlıǵı dáwirinde Buxaradan kóship kelip qaraqalpaqlarǵa qosılǵan. Ańızǵa kóre Buxarada Jupar atlı bir hayal Házireti Qızırǵa ushırasqan, sonnan keyin ol 10 ul tuwǵan. Usılay etip ol 100 ul tuwǵan. Jupardıń ómirlik joldası ekinshi hayal alǵannan soń, bul ekinshi hayal da tórt márte 10 nan ul tuwıp, olardıń sanı 40 qa jetken. Usılayınsha Buxarada «qırq-júz» atlı qáwim payda bolǵan. Keyinirek qırıqlardıń bir bólimi arqaǵa kóshken hám olar qaraqalpaqlardıń qıtay qáwiminiń quramına kirgen «qırq» urıwınıń ata-babalarına aylanǵan. Bunday xalıq awızeki dóretpeler (folklor) haqıyqatlıqtan alıs bolsa da negizinde belgili bir dárejede tariyxıy waqıyalar jatadı.

Qaraqalpaqlardıń qıpshaq qáwimi. Bul qáwimniń quramına tómendegi 14 urıw kirgen: 1) qańlı; 2) sań-murın; 3) estek; 4) qanǵıǵalı; 5) shunaq; 6) basar; 7) tolıs; 8) jabı (yamasa yabı); 9) arıq; 10) jaǵaltay; 11) baǵanalı; 12) maylı-balta; 13) jadik; 14) saltır. 1912-jılǵı maǵlıwmatlarǵa kóre, bul qáwim wákılleriniń ulıwma sanı 9200 adamdı quradı [2., 17-218.].

Qıpshaq (qıpshaq) qáwimi ózbek, qazaq, qaraqalpaq, noǵay, qırǵız, túrkmen hám jáne bir qatar türkii xalıqlardıń etnikalıq quramında ushırasadı. Qazaqlardıń Orta júz urıwlarına kiretuǵın qıpshaq (qıpshaq) urıwınıń tarmaq urıwları tómendegishe: 1) qara-balıq, 2) torı-qıpshaq, 3) uzın, 4) bultın, 5) koldinen (qoldinen), 6) qurlewı-qıpshaq. Ózbek qıpshaqları da bir neshe tarmaqlarǵa bólingen bolıp, olar tiykarınan Zarafshan qıpshaqları, Fergana oypatlıǵı qıpshaqları sıpatında klassifikaciyanadı. Sonıń menen birge, Ámiwdárya – Sırdárya aralıǵı hám oǵan tutas aymaqlarda, atap

aytqanda, Qashqadarya oazisinde qipshaqlarning bir qatar ulken-kishi tarmoqlari bar bolgan. Belgili etnograf alim K. Shaniyazov XIX asir aqiri – XX asir baslarinda Fergana qipshaqlarining tomondagi urilari bar ekenligin aniqlagan. Ogan muwapiq, qipshaqlar 4 ulken toparga bolingen: 1) qipshaqlar (yamasa taza qipshaqlar), 2) qirgiz-qipshaqlar, 3) xitoy-qipshaqlar, 4) sart-qipshaqlar. Oz nawbetinde, joqarida sanap otilgen qipshaq toparlari bir qansha urilarga bolingen. 1) qogay, 2) bugash, 3) kumushoy, 4) o'lmas, 5) yashiq, 6) jaydoq, 7) puchug'oy, 8) elatan, 9) bo'g'oz, 10) og'im, 11) toz, 12) sirmoq, 13) ettiqashqa, 14) qutluqsaid, 15) cherek, 16) ko'kmo'yin, 17) to'rt-ayg'ir (yoki to'rt-og'ayni), 18) to'rt-toy, 19) tovuldi, 20) chang'roqchi, 21) chiyal, 22) ko'lon, 23) oqbo'ya, 24) qorabovur, 25) boshqirt, 26) tikan, 27) qoratikan, 28) sari-qipchoq, 29) qoramo'yin [9., 344.]. Kori turganimizday, «qanli», «qanjigali», «jabl / yabi», «baganal», «mayli-balta» siyaqli ruwlarning kopsiligi ozbek, qazaq, qaraqalpaq, nogay, qirgiz ham tagi basqa da bir qatar turkiy xalqlar quramida ushirasadi. Maselen, qanlilar qazaqlarning iri ruwlaridan biri sipatida belgili bolsa [21.], ozbek qanlilari Jizzax ham Surxan oazislerinde adewir iri ruw esabinda qaraladi [8., 63.]. Al qanjigali ruwi ozbeklarning bir qatar ruwlari quramida saqlanip qalgan. Misali, ozbeklarning yuz, xitoy, qo'ng'iroq, saroy, qiyot, qipchoq, saroy kibi iri ruwlarining «qanjigali», «qonjigali» degen tarmoqlari ushirasadi [9., 355.].

Sonin menen birge, qaraqalpaq qipshaqlarining iri ruwlaridan biri bolgan «jabl» yamasa «yabi» etnonimi ozbeklerde de ushirasip «92 bawli ozbek urui» dizimlerinde XVI asirden baslap jazip qaldirilgan [6., 165-176.]. Qizigi sonda, Qashqadarya welayatining Koson rayonina qarashli Katta-yabi, Mayda-yobi siyaqli awillarda jasaytugin bul ruw wakilleri bugingi kunge shekem «jabl» ham «yabi» dep ataladi [10., 65-66.]. «Baganal» ruwi qaraqalpaq qipshaqlari quramida ham ozbek naymanlarining bir tarmagi sipatida «bo'ganal», «baganal» korinislerinde saqlanip qalgan [11., 51.].

Tomengi Amiwdaya aymagi xalqining qaliplesiwinde turkiy qipshaq elati jetekshi orin iyelegen. Qipshaqlar ayyemgi turkiy, arab ham parsi dereklerinde «qipshaq», «qifshaq», qitay jilnamalarida «kincha», «kyue-she», «xi-bi-sh», rus dereklerinde «polovets», grek (Vizantiya) dereklerinde «kuman» atamaları menen tilge alingan turkiy xalqlarning en iri qawimlerinden biri sipatida ozbek, qaraqalpaq, qazaq ham tagi basqa bir qatar turkiy xalqlarning etnikaliq quramida tiykarli komponentlerden biri bolip esaplanadi [5., 344. 9., 63.]. Olarning til ozgeshelikleri ozine tan bolip, turkiy tillarning basqa dialektlerine qaraqanda qarluq ham oguz dialektlerine jaqin turadi.

Qipshaqlar joqarida aytip otilgen turkiy xalqlardan tusqari jane qirgizlar, nogaylar, tatarlar, bashqurtlar, altaylilar ham Arqa Kavkazdagi ayirim xalqlar (nogaylar, qumiqlar, [qarashay-balqarlar](#) ham t.b.) qaliplesiwinde ahmiyetli orin iyelegen [4., 43-45. 5., 126-128]. En ayyemgi dawirlerde «sir» etnonimi menen Qitay jilnamalari arqali malim bolgan qipshaqlarning daslepki babalarining bir bolegi VI–VIII asirlerde Batis Altaydan shigup, hazirgi [Mongoliya](#) ham Tuva jerlerine kelip jaylasadi. Al olarning ekinshi bolegi bolsa [Irtish](#) daryasi atirapindagi shol dalalarga koship otip, turkiy kimaklarga bagimishli bolgan. Rawajlangan orta asirlerde kelip, qipshaqlar Evraziya kechlikleri – Altaydan Shigis Evropaqa shekem sozilgan [Deshti Qipshaq](#) shollarinde jasaqan waqitlarinda olarning quramina [til](#) jaginan tuwisqan bolgan koplegen etnikaliq toparlar kelip qosilgan.

X asirdin aqiri – XI asirdin baslarinda batis qipshaqlar, [kimaklar](#) Orayliq ham Uralboyi (hazirgi Batis [Qazaqstan](#)) aymagindagi bir qatar turkiy ham fin-ugor qawimlerin oz quramina kirgizip iri turkiy qawimge aylanadi. Solay etip batis [qipshaqlar](#) XI asirde Volga – Ural daryalarining orta agisinda jasaqan iri etnosiyasiy birlespe sipatida tariyxii adebiyatlarqa «Deshti Qipshaq» atamasinin kirip keliwine turtki boldi. XIII–XIV asirlerde Deshti Qipshaqtan kop gana qipshaq [qawimi](#) ham urilarning mongol basqinshiligi natijesinde har turli aymaqlarqa – tiykarinan Shigis Evropa, Aldingi Aziya ham Misrga [15., 53-57.], sonday-aq, bir bolegi qublaqa – Awganstan ham Hindstan aymaqlarina koship ketiwine qaramastan qipshaqlarning tiykarli bolimi usi jerde qalip [Altun](#) Orda xalqining tiykarli bolimin quradi.

Qipshaqlar kopsilik bolimi koshpeli bolsa da, madiy rawajlanuw darejesi [boyinsha](#) ozlerinin hukimdarlari bolgan mongollardan joqari darejede edi. Asirese, Joshi ulisinda kopsilikti quraytugin [Altun Orda](#) xanlarining [basqariw](#) sistemasinda qipshaq-oguz dialektine tiykarlangan [adebiy til](#) jetekshi orindi iyelegen edi [16., 367-383.].

Qipshaqlarning Amiwdaya – Sirdarya araligina galabalik koship keliwi Shaybaniyeler dawirinde – XVI asirde ham keyinirek Ashtarxaniyeler dawirinde – XVII asirde juz bergen. Sonin menen birge, qipshaqlar XVI asirdin ekinshi yarimi – XVIII asirdin baslarinda, jongarlarning (qalmaqlarning) Deshti Qipshaqtin qubla (hazirgi Qubla Qazaqstan) aymaqlarina bastirip kiriwi processinde [Zarafshan](#) oypathigi ham [Fergana](#) alabina koship kelgen. Qaraqalpaqlar ham [qazaqlar](#) menen birge qipshaqlarning Orta [Aziyanin](#) orayliq ham qubla aymaqlarina kirip keliwi 2 bagdarda bolip, olarning bir bolimi Sirdaryanin joqari agisi boylap [Tashkent oazisi](#) ham [Mirzashol](#) zonalarinda jaylasqan. Qipshaqlarning ekinshi bolimi bolsa Orta Zarafshan boylap ketken.

Qipshaqlar, asirese, ozbek qipshaqlari Orta Aziyanin orayliq ham arqa-shigis boliminde de adewir ulken salmaqti quradi. Qipshaqlarning az sanli bolimi [Tashkent](#) oazisinde otirqlasip qalgan bolsa, ulken bir bolimi XIX asir aqirlarina shekem Ahangaran oypatinda yarim koshpeli turmis keshirgen [17., 43-47.]. Usiqan uqsas jagday Fergana alabinda da baqlangan. Bul dawirde ozbek qipshaqlari 4 tiykarli toparga: qara-qipshaq, [sari](#)-qipshaq, [qitay](#)-qipshaq ham qulan-qipshaqlarqa bolingen. Olarning har biri, oz gezeginde, kishi urilarga bolingen.

Qaraqalpaqlarning keneges ham mangit qawimleri. Keneges qawimi tomondagi urilardi oz ishine algan: 1) aranshi; 2) aq-toqin (aq-toqin); 3) omir (omir); 4) taraqli; 5) dobal (do'bal); 6) oymawit (oymawit); 7) dumbazaq; 8) nokis (nokis). Qaraqalpaq keneges qawimi bir qatar turk ham mongol qawim-urulari quramida ushirasip, mongollarda «geneges», «genegiz», nogaylarda «keneges», ozbeklerde «kenagas» korinislerinde saqlanip qalgan. Qizigi sonda, bul etnonim qazaqlarda ushiraspaydi. Ozbek kenagaslari mangit, shuyit, qonirat ham tagi basqa da birneshe ozbek urilari siyaqli usiqan uqsas atamalarga iye qaraqalpaq urilari menen kelip shigiwu tarepinen uliwmalikka iye. Qaraqalpaq

kenegesleri arasidagi ayirim urıwlar  zbeklerdiń mańıt urıwınıń tarmaqlarınan biri sıpatında belgili: n kis (n kis), oymawıt (oymawıt) –  zbek mańıtlarında neko‘z / no‘kis, o‘ymavut [7, 180-342.].

Qaraqalpaq kenegesleriniń “taraqlı” urıwı  zbek, qazaq, t rkmen, qırǵız sıyaqlı t rkiy xalıqlarda etnonim sıpatında ushırasadı. Qashqad rya-Surxand rya  zbek qońıratlarınń “voqtamǵalı” degen iri tarmaq urıwınıń bir urıwı “taraqlı” k rınisinde saqlanıp qalǵan [7, 241.].

Qaraqalpaqlardıń mańıt q wimi 4 toparǵa kiretuǵın 19 urıwǵa b lingen: a) qara-tay – urıwları: qara-mańıt, qara-sıraq, aq-mańıt, mamıqshı, qosar, qılqalı; b) sarı-tay - urıwları: arshan, janlıq, toq-mańıt, arsarı, taz-janlıq, shuyıt, jamansha, esebi, tamǵalı, toń-moyın (toń-moyın), temir-xoja; v) boz-tay (boz-tay); g) jetim-tay (etim-tay).

Usı keste de keltirilgen qaraqalpaq mańıt urıwları h m olar menen uqsas  zbek mańıt urıwları arasında 7 ewi derlik birdey ekenligi k zge taslanadı [9., 8-s wret]. Sonıń menen birge, qaraqalpaq mańıtlarınıń «qara-sıraq» (qara-sıraq) urıwı  zbeklerdiń birneshe urıwınıń quramında ushırasa da [18., 77.],  zbek mańıtları arasında dizimge alınbaǵanı  z t sindirmesin talap etedi. «Sıraq», «sıraqlı» etnonimi  zbek xalıq quramında ushırasıp,  zbek qońıratlarınıń «tortuvlı» b liminiń (tarmaq urıwınıń) «toǵız» urıwınıń «sıraq» tarmaq urıwınan tısqari, laqay  zbekleriniń «qara-sıraq» urıwı, Diyqanabad (Qashqad rya w l.) qońıratları « qo‘sh-tamǵ‘alı» b liminiń «mavlish» urıwı quramında «qoy-sıraq», Shıraqshı rayonu (Qashqad rya w l.) «qutshı» h m «saray» urıwlarınıń «qara-sıraq» sıyaqlı tarmaq urıwları bar. Qara-sıraq urıwı  zbek h m qaraqalpaqlardan basqa noǵaylar quramında da ushırasadı [4., 116-117.]. «Sıraq» s zi t rkiy tillerdiń qıpshaq dialektinde «baltır s yegi, adam ayaǵınıń tobiq penen dize arasidagi s yegi» m nisinde bolıp, tamǵası «sıraq» – tamǵa k rınisi, sıraq formasında bolǵanı ushın usılay atalǵan dep esaplanadı [7., 378.]. Usı orında aytp  tiw kerek itimal  zbek mańıtları arasında da «qara-sıraq» etnonimi bar bolıp, keyinirek olar mańıtlarǵa qońılas urıwlar – qońırat, qutshı, saray sıyaqlı iri  zbek urıwları menen aralasıp, olardıń qanday da bir tarmaq urıwına aylanǵan bolıwı m mkin. Qaraqalpaq mańıtlarınıń quramına kirgen «toń-moyın» etnonimi menen  zbek mańıtlarınıń quramındaǵı «aq-moyın» etnonimi uqsas keledi [10., 344.].

Tap usı sıyaqlı eki xalıqtıń «shuyıt» («chuyut») urıwları da ushırasadı. Joqarǵı Qashqad rya (Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘, Chiroqchi r.) xalıqınıń arasında san jaǵınan salmaqlı orıńǵa iye bolǵan chuyutlar  zbek kenegeslerine, al  zbek kenegesleri bolsa  zbek mańıtlarına tuwısqan urıw esaplanadı. Usı orında qızıqlı bir maǵlıwmat, qaraqalpaqlardıń k rnekli shayırı Berdaq  ziniń «Shejire» kitabında qaraqalpaq mańıt h m kene (keneges) urıwlarınıń qan-tuwısqan ekenligin jazǵan. Sonıń menen birge, shayır Qaraqalpaq –  zbektiń 3 ulı bolǵanlıǵına itibar qaratıp, olardı onıń jetinshi hayalınıń ulları edi, dep jazadı. Onıń aytıwınsha,  zbektiń usı hayalınan tuwılǵan  sh balanıń biri Teke, ekinshisi Kene (Keneges) h m  shinshisi Mańıt dep atalǵan [2., 49-50.].

Bunnan tısqari, qaraqalpaq – keneges h m mańıt qos (awqamlas) urıwlarınıń  zbeklerdiń mańıt h m keneges urıwları menen jaqın tuwısqan ekenligi haqqında xalıq arasında t rli ańızlar saqlanıp qalǵan.

Qaraqalpaq h m  zbek mańıtları arasidagi jaqın qan-tuwısqanlıǵın k rsetiwshi d lillerdiń j ne biri – 1928-jılǵı ekspediciya waqtında Qazaqstan qaraqalpaqlarınıń aq-mańıt, qara-mańıt h m tay-mańıt (toy-mańıt) bolıp 3 b limge b liniwı haqqında maǵlıwmatlar jazıp alınǵan. Izertlewshiler  zbek mańıtlarınıń da «aq-mańıt», «qara-mańıt» h m «toq-mańıt» sıyaqlı 3 iri b limnen ibarat ekenine itibar qaratqan [2., 50.]. Sonıń menen birge, Qarshı  tirapında jasawshı mańıtlardıń usı  sh b liminen tısqari «shal-mańıt», «parsha-mańıt» sıyaqlı b limleri de saqlanıp qalǵan [7., 161.]. Qaraqalpaq mańıtlarınıń tay (at, jılqı) menen baylanıslı etnonimlerden ibarat 4 toparı: 1) qara-tay (qara-toy), 2) sarı-tay (sarıq-toy), 3) boz-tay (boz-toy), 4) jetim-tay (etim-toy) sıyaqlı etnikalıq atamalar menen atalıwı dıqqatqa ılayıq. Belgili bolǵanıday, t rkiy xalıqlarda at (jılqı) penen baylanıslı k plegen d st rler bar bolıp, bul jaǵday  sirese olardıń etnom deniyatında anıq s wlelengen. Misalı, qıpshaqlarda «t rayǵır» urıwı,  zbeklerdiń «t rk» toparında «kalta-toy» sıyaqlı etnonimler ushırasadı [19., 72, 77-78.]. Qaraqalpaqlardıń keneges h m mańıt q wimleri b rqulla  z-ara awqamlas bolǵan. Olardıń uranı bir bolıp ańızlarǵa qaraǵanda eki q wimniń de ata-babaları aǵa-inili bolǵan. Olardıń kelip shıǵıwı Mańıtstaw (Mańıtshılaq) aymaǵı menen baylanıstırıladı [2., 49.].

Joqarıda keltirip  tilgenindey qaraqalpaqlar basqa da bir qatar t rkiy xalıqlar sıyaqlı bir neshe etnikalıq komponentti  z ishine alǵan xalıq sıpatında etnikalıq q lıplesiw procesi k plegen basqıshlardı bastan keshirgen. Qaraqalpaqlardıń etnogenezinde  yyemgi Oraylıq Aziyanıń eń  yyemgi elatları – sak-massagetler, daxlar, xunlar qatnasqan bolsa, orta  sirlerde tiykarınan t rkiy h m t rk-mońǵol q wimleri belsene qatnasqan. Bunı qaraqalpaqlar quramında ushırasatuǵın bir neshe onlaǵan etnonimler tastıyıqlap turadı. Qaraqalpaqlardıń s ylesiw tili h m etnikalıq quramı usı xalıqtıń etnikalıq q lıplesiwinde basqa etnikalıq elementlerge qaraǵanda t rkiylerdiń qıpshaq q wim-urıwları  dewir  stemlik etkenligin k rsetedi. Bunı olardıń quramında belgili bir etnonim sıpatında saqlanıp qalǵan «qıpshaq», «qańlı» sıyaqlı  yyemgi t rkiy etnonimler k rsetip tur. Qaraqalpaqlar quramında iri komponent sıpatında ushırasatuǵın «qońırat», «mańıt», «keneges», «qtay» (qıtay) sıyaqlı etnonimler usı basqıstıń ayqın  lǵileri bolıp, olardıń etnikalıq q lıplesiwinde t rk h m mońǵol elementleri  stemlik etken. Qaraqalpaqlardıń b lek t rkiy xalıq bolıp q lıplesiwiniń iri h m juwmaqlawshı basqıshında sońǵı orta  sirler d wirinde onlaǵan t rkiy urıwlarıń belsene qatnasqanı sezilip turadı. Bul basqıshda Noǵay Ordası (Mańıt Jurtı, shama menen 1391-1634) [20., 426-427-b.],  zbek ulısı (1428-1468), Shaybaniyler (1501-1601), Ashtarxaniyler (1601-1753), Buxara xanlıǵı /  mirliǵı (1753-1920), Elbarsxaniyler yaki Arabshahiylar (1511–1770), Xiywa xanlıǵı (1770-1920) sıyaqlı dinastiyalar d wirinde j z bergen siyasiy h m etnom deniy processler  zine t n rol oynanǵan. Bul basqıshda da tiykarı t rk-mońǵol q wim-urıwlarına barıp taqalatıwıń qońırat, mańıt, keneges, qtay h m taǵı basqalar jetekshilik etken.

Qaraqalpaqlardıń q wim-urıwlıq d zimi ulıwma alǵanda  zbek, qazaq, noǵay h m taǵı basqalardiki menen jaqın uqsashıqqa iye.  sirese, qaraqalpaqlardıń Aris on t rt uruw h m Aris Qońırat bolıp eki topaǵa b liniwı  z n wbetinde

olardın qтай – qıpshaq hám keneges – mańgıt sıyaqlı eki awqamlas (qos) qáwimge, al Qonırat toparınıń shúllik hám jawıńır bolıp eki bólimge ajırılıwı bir qaraǵanda ózbek urıwları menen noǵaylardın urıw-qáwimlik bóliniwin eske saladı. Biraq itibar berip qaralsa, qaraqalpaqlardıń bunday urıw-qáwimlik bóliniwi ulıwma túrkiy principler menen birge ózine tán ózgesheliklerge de iye ekenligi kózge taslanadı.

Demek, qaraqalpaqlar da óz qáwim-ruw dúzilisinde áyyemgi túrkiy dástúrlerden kelip shıqqan, biraq olardıń bunday bólistiriliwinde keyingi orta ásirlerde júz bergen qáwim-ruwlarıń qayta shólkemlesiwı sıyaqlı waqıyalar óz tásirin kórsetken. Yaǵnıy qazaqlardıń júz sisteması tiykarınan Deshti Qıpshaqtın oraylıq bólimlerindeki xalıq hám olardıń urıw-qáwimlik quramı tiykarında, Xiywa xanlıǵı ózbekleriniń xanlıqtaǵı jetekshi urıwlar dástúrleri negizinde, qırǵızlardın 3 qanatı bolsa Qubla Sibir hám Jetisuw – Fergana aymaqları urıwlarına tán dástúrler tiykarında qalıpleskenindey, qaraqalpaqlardıń bunday etnikalıq qalıplesiwinde Aralboyı, Tómengi hám Orta Sirdárya – Tómengi Ámiwdárya (Xorezm oazisi)daǵı etnosiyasiy hám etnomádeniy faktorlarda tásir etken.

ÁDEBIYATLAR

1. Өтемисов Айназар. Түслик Арал халқының салт дәстүрлері Нөкіс: 2022
2. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков.
3. Задыкина К.Л. Узбеки дельты Аму-дарьи // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. I. – М., 1952.
4. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: «Сервисшкола», 2009
5. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек: 2003.
6. Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатий» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М.: Наука, 1977.
7. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. – Қашқадарё вилояти кишлоқлари номининг тадқиқи. –Т.: Мухаррир. 2009
8. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент: Фан, 1974.
9. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент, 1990; Қаямов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Тошкент: Adabiyot uchqunlari, 2015.
10. Марқаев К. Ўзбек этнонимлари. – Қарши: Intellekt, 2021.
11. Салимов Т.Ў. Нурота ва нуроталиқлар. – Тошкент: Universitet, 2019.
12. Қаямов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат.
13. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алмата: Гылым, 1995.
14. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры.
15. Inan A. XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe" // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. Cilt: Ankara, 1953.
16. Kuyma E. Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış // Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Yıl 8, Sayı 1, Haziran 2015.
17. Файзиёв Т. О Родоплеменном составе узбеков-вкүраминцев Конца XIX – начала XX века // ОНУ, №11, 1963.
18. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2005.
19. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976.
20. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань, 2016.
21. https://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Казахские_племена.

Annotatsiya: Bul maqalada qaraqalpaqlar etnogenezinde qatnasqan qáwimler, qaraqalpaq etnikalıq atamasınıń kelip shıǵıwı hám etnikalıq qalıplesiwinin usı aymaqta júz bergen tariyxıy processler menen baylanıslılıǵı haqqında sóz etiledi. Tómengi Ámiwdárya aymaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń ózine tán qáwim-ruwlıq sisteması, qaraqalpaq ruwlarıńın eki toparǵa, yaǵnıy arısqa bóliniwi, bul ruwlarıńın jaylasqan aymaqları hám tuwısqan xalıqlardaǵı uqsaslıqları haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Tayansh sózler: «qara bórikli», «qaraqalpaq» (parsısha «siyaxkulahian», slavyansha «chernie klobuki»).

Аннотация: В данной статье рассматриваются племена, участвовавшие в этногенезе каракалпаков, происхождение этнического названия каракалпак и связь его этнического формирования с историческими процессами, происходившими в этом регионе. Представлена информация об уникальной родоплеменной системе каракалпаков в низовьях Амударьи, делении каракалпакских родов на две группы, а именно арыс, их территориях и сходствах между родственными народами.

Ключевые слова: "Черные клубуки", "каракалпак" (персидское "сияхкулахиян", славянское "черные клубуки").

Abstract: This article examines the tribes involved in the ethnogenesis of the Karakalpaks, the origin of the ethnic name Karakalpak, and the connection between its ethnic formation and the historical processes that took place in this region. Information is provided on the unique clan-tribal system of the Karakalpaks in the lower reaches of the Amu Darya, the division of the Karakalpak clans into two groups, namely the Arys, their territories, and the similarities between related peoples.

Keywords: "Black clumps," "Karakalpak" (Persian "siyahkulahian," Slavic "black clumps"), Lower Amudarya, Khorezm.